

УДК 784.71:398.81](477+438)

О. М. Кузьменко

КОНЦЕПТИ ПІСЕННОГО ФОЛЬКЛОРУ ПРО ВІЙНУ: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

У статті розглянуто пісенні твори українського й польського фольклору про війни ХХ ст. На основі нових записів авторки, здійснених в Івано-Франківській обл. (2012–2015), а також друкованих джерел, зокрема академічного видання *Polska pieśń i muzyka ludowa: źródła i materiały* (т. 4, 2011; т. 5, 2012), зроблено порівняльний, семантико-структурний аналіз. Визначено мотиви та образи, які формують семантичне поле концепту *війна*, що є одним із ключових екзистенційних понять фольклорної картини світу. Автор розглядає типові й відмінні способи вираження війни та її символізації за допомогою низки інших бінарних концептів *життя / смерть, ворог / мати, віра / жертва*.

Ключові слова: фольклор, текст, український, польський, твори про війну, пісня, мотив, образ, концепти.

В статье рассматриваются песенные произведения украинского и польского фольклора о войнах XX века. Используя собственные записи, сделанные на территории Ивано-Франковской обл. (2012–2015), а также печатные источники, в том числе академическое издание последних десятилетий *Polska pieśń i muzyka ludowa: źródła i materiały* (т. 4, 2011; т. 5, 2012), сделано сравнительный семантико-структурный анализ. Определены мотивы и образы, что формируют семантическое поле концепта *война*, который является одним из ключевых экзистенциальных понятий фольклорной картины мира. Автор рассматривает типичные и отличительные способы выражения войны и ее символизации с помощью ряда других бинарных концептов *жизнь / смерть, враг / мать, вера / жертва*.

Ключевые слова: фольклор, текст, украинский, польский, произведения о войне, песня, мотив, образ, концепты.

The songs of Ukrainian and Polish folklore about the XX century wars are considered in the article. A comparative, semantic and structural

analysis has been carried out on the base of the new records, made by the authoress in Ivano-Frankivsk region (2012–2015), as well as on the printed sources, especially academic edition *Polska pieśń i muzyka ludowa : źrudła i materiały* (V. 4, 5, 2011, 2012). The motifs and images forming the semantic field of the *war* concept, being one of the key existential notions of the world folklore picture, are determined. The authoress considers typical and divergent ways of war expressing and its symbolization with the help of a number of other binary concepts, like *life / death, enemy / mother, faith / sacrifice*.

Keywords: folklore, text, Ukrainian, Polish, works about war, song, motif, image, concepts.

Образ війни у фольклорі надзвичайно давній і стійкий, як саме людство, що витворило усну словесність, і яке ніколи, на жаль, не могло жити без збройних конфліктів різного масштабу й часу тривання. У світовій культурі, мабуть, немає національного фольклору, у якому не була б представлена тема міжетнічних протистоянь, що демонструє різні виміри її осягнення: від епічно-героїчного до лірично-епічного. Має рацію польський фольклорист, етнограф Войцех Лисяк (*W. Łysiak*), який ствердив, що «війни, повстання, великі народні рухи інтерпретовані фольклором, мають передусім вимір реальний», адже в них маніфестовані й приватні справи героїв, й індивідуальні долі осіб, які були уражені наслідками збройних дій [29, s. 55]. У слов'янському фольклорі пісенна рецепція воєнних лихоліть та участі людини в битвах відображена в давніх рекрутських, жовнірських, солдатських піснях. Однак однією з найбільш яскравих сторінок є усна народна творчість першої половини ХХ ст., яка показала інший «образ світу і душі людини у фольклорі», акумулювавши в собі, як слушно зробив висновок Р. Кирчів, думки й настрої суспільного загалу [11, с. 523]. До таких творів належать українські стрілецькі та польські легіоністські пісні часів Першої світової війни й польсько-українсько-більшовицьких національно-визвольних війн, історичні балади, партизанські та повстанські хро-

ніки, польські «окупаційні» та українські «остарбайтерівські» пісні Другої світової. Усі вони виникли в горнілі піввікового періоду найбільших війн, переплавивши драматичний досвід світових збройних конфліктів, виразивши незнані доти трагедії людської екзистенції, ураженої масовим насильством, депортаціями, масштабними битвами і тотальними смертями.

Теоретико-методологічною базою нашого дослідження стали праці класиків та сучасних фольклористів (О. Бріциної, Р. Кирчіва, А. Корнева, О. Микитенко, Л. Мушкетик, Н. Ярмоленко, Н. Шумади; В. Гусева, С. Васюти (*S. Wasiuta*) та ін.), а також студії вчених з суміжних дисциплін, які визначають семантичні домінанти екзистенційних образів у фольклорній мові, літературі, усній історії, традиційній культурі (О. Белової, І. Васильєва, В. Верьовкіна, Є. Голованова, У. Лобач, У. Сошни, Р. Фахретдинова, Т. Баранюка (*T. Baraniuk*), К. Длугоша (*K. Długosz*), З. Кльоха (*Z. Kloch*), та ін.). Необхідним є також врахування праць Р. Кирчіва, Л. Вахніної, Я. Адамовського (*J. Adamowski*), Є. Бартмінського (*J. Bartmiński*), М. Лесіва (*M. Łesiów*), І. Буковської-Флоренської (*I. Bukowska-Floreńska*), у яких досліджено механізми пограничного існування польської та української культур, проаналізовано їх стики на прикладі фольклорних явищ, зокрема «паратекстів» («паралельних текстів»), які й є отим важливим простором взаємодії в сучасному баченні польсько-українських паралелей [9, с. 183].

Актуальність цієї праці продиктована гострою політичною ситуацією в Україні, котра як один із суб'єктів Центрально-Східної Європи уже впродовж трьох років перебуває в стані війни, яка породжує нові духовні виклики людству. *Джерелом* нашого дослідження послуговували друковані тексти пісень про війну та військо, власні записи українських фольклорних творів з Івано-Франківщини (ІФ) ¹, а також польські народні пісні з порубіжних регіонів – Любельщини та Підляшшя, що увійшли до багатотомної академічної серії *Polska pieśń i mu-*

zyka ludowa: źrudła i materiały (1974–2012). Для порівняння використані також російські, словенські, білоруські твори. Головна увага зосереджена на пісенних творах, які виникли впродовж першої половини ХХ ст. під час двох світових війн.

У цій студії ми ставимо перед собою *мету* дослідити один з аспектів фольклорного відображення війни, яке ґрунтується на аналізі подібного в польському й українському фольклорі та виокремленні відмінностей в їх порівнянні з фольклором інших слов'янських народів. Головні *завдання* – семантико-структурний аналіз текстів (історичного спрямування) про війну, визначення домінуючих мотивів, стійких мілітарних образів та фольклорних кліше, які формують пари концептів *життя – смерть, ворог – мати, віра – жертва* простеження діахронної динаміки в найбільш активних концептах, які фігурують в усній словесності від середини ХХ ст. до сьогодення.

Концепти «життя – смерть». У людському існуванні, яке визначається через спосіб, відчуття, якість життя, поняття «смерті» є ключовим компонентом, тією культурною універсалією, яка впливає на сенсовність та цінність суспільного та індивідуального буття. Розуміння, кодифікування, трактування смерті є одними з генеральних питань у конструюванні національних культур. Як явище антропокосму смерть є головним концептом фольклорної картини світу, що протиставлений поняттям «народження» і «життя» [10; 15; 22]. У традиційному розумінні вона є не кінцем людського існування, а способом переходу до «вічного» життя. У віруваннях, обрядах та звичаях, пов'язаних із завершенням земного буття та похоронами, учені дошукуються етнонаціональних особливостей. Відомий історик Іван-Павло Химка вважає, що смерть є тією категорією, яка визначає ментальні риси того чи того народу. У статті «Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології» він вказує на зміни в мисленні традиційного суспільства, що призвели до іншого бачен-

ня смерті та ставлення до неї [24]. Відомо, що до кінця ХІХ ст. в європейських народів панувало інше сприйняття смерті, ніж у наступному ХХ ст. Тоді висока смертність від голоду, епідемій, антисанітарії була більш природнім явищем, оскільки коротке життя компенсувалося високою народжуваністю, відтак особлива чутливість людей до всього, що пов'язане зі смертю, почало зростати щойно від ХІV ст. [18, с. 96].

Перша (1914–1918) і Друга (1939–1945) світові війни породили нові масові види смерті, головними ознаками яких стали загальноприйняті епітети «тотальна», «жахлива», «страшна» та метафори (*bardzo złe czasy teraz nastaly* [30, s. 416]). Скажімо, на українських землях від 1914 і до 1945 року, за оцінками істориків та демографів, від насильницької смерті загинули кожен другий чоловік і щочетверта жінка. За такого показника формувалися відповідні суспільні установки, які спричиняли зміни в розумінні й ставленні до смерті, зокрема вплинули на її узагальнений фольклорний портрет. У цьому образі відбулося складне поєднання сакрального і профанного, природного і насильницького, традиційного і романтичного.

Тема «Смерть воїна» (улана, жовніра, стрільця, повстанця, партизана, полоненого) та мотиви «прощання й вихід на війну», «поранення», «загибель у бою» є типовими структурними складниками всіх циклів соціально-побутових та історичних творів української й польської народної творчості, що були записані впродовж останнього півстоліття. Концепт смерті героя (суб'єкта дії) вербалізується в різний спосіб. У давніх рекрутських, жовнірських, уланських піснях здебільшого метафорично, через символічні знаки (дерева на могилі), просторові образи відокремленої (самотньої) **МОГИЛИ** (укр. *висока, стрілецька, темная могила*; пол. *w ciemnym grobie, grób zapomniany, mogila w lesie*), Йосафатової долини (у мотиві зустрічі жовніра з матір'ю в укр. вар.: «І на тім світі в Сафата Долині, / Там ми ся розмовим всі в єдиній годині» [23, с. 138]; та з дівчиною в пол. вар.:

«Oj, powiedz ty, kukuleczko, niech ona nie płacze, / na Józefata Dolinie ja sie z nio zobacze» [30, s. 281]), з допомогою вісників-медіаторів (кінь, зозуля, крук) або ж через антропоморфізований образ жорстокої жінки, яка «поцілує», «лякає» чи «збирає» криваву данину (пол. «Śmierć okrutna zbiera krwawy łup» [30, s. 309]). Мотив «герой помирає (гине)» може виражатися і прямо – через предикати, що стосуються суб'єкта (-ів) дії (укр. *убитий, загинемо*, пол. *na wojnie zabity, nie żyje*). У розлогіх описах стану пораненого, який усвідомлює, що це останні хвилини життя, чи вже полеглого воїна (популярною залишається метафора «смерть = сон (снити)») закріпилася семантична пара «війна = убивця». Вона типова в сюжетних ситуаціях, у яких ідеться про розпач родини, котра довідалася про загибель сина (брата, батька, чоловіка), переданих невластно прямою мовою чи риторичними мотивами-звертаннями:

Друзі з війни приходили та й так говорили,
Та що тебе острі кулі на війні убили.
(«У неділю ранесенько сумно дзвони грають», зап.
1967 року) [20, с. 187];

Cóż **ta wojna** nam zrobiła, że nam brata **zabiła**,
Już go więcej nie ujrzytu, Boże jedyny.
(*Tam na polu stoi lipka, lipka zielona*, зап. 1978 року) [30,
s. 311].

У давніх рекрутських піснях, що були популярні ще на середину ХХ ст., і в нових піснях про світові війни надалі стійким є мотив «передбачуваної смерті» («*Dali mundur i karabin, / Każo maszerować / A ja biedny, nieszczęśliw / Na śmierć sie już gotować*» [30, s. 282]), а також «неповернення», що корелюють із концептами «нещасливої долі» та «туги»:

Nie jeden młodzienc, nie jeden młodzienc,
Z wojenki **nie wróci**, z wojenki **nie wróci**

*Oj, niejednej panienczce serduszko zasmuci.
(А як ја појаде, а як ја појаде przez godziszko wsku wieś,
зап. 1980 року) [30, s. 285].*

Серед типових мілітарних образів, що уособлює причину смерті та уподібнює війну, є образ зброї, вербалізований здебільшого словом «куля», яке в українській мові запозичене через польське посередництво (*kuli*) з середньонімецької мови (Етимолог. словник. т. 3, 1989, с. 135). Образ кулі є поширеним у соціально-побутових та історичних баладних творах початку ХХ ст. в багатьох слов'янських народів, наприклад, в українській жовнірській пісні з Лемківщини:

3. Буде заран скоро день свитати,
Буду я ся з Москальом витати.

4. Горке наше буде привитання,
Йа з канона ясне вистріляння.

5. **Кулі биють, кулі за кулями,**
Іде кровця долов ярочками [17, с. 396],

у польській рекрутській пісні:

А на tej wojence strach, co tam si dzieje,
świźdźa, gwiźdźa kule ji krew sie z ran leje [30, s. 274];

в білоруській солдатській пісні:

Аженіла мяне **куля быстрая,**
Адружыла мяне шабля вострая. [18, с. 353];

у словенській военній пісні:

Krogle gredo na nas,
kako spod neba de? [32, s. 36].

У семантичне поле поняття «куля» поступово входить сема «нова зброя», що узагальнює всі інші военні артефакти, породжені світовими війнами ХХ ст. (укр. *канони, гармати, гранати*; пол. *granaty, bagnety, atmaty, karabin*). Поглянемо як від-

бувається процес зміни когнітивних установок на прикладі жовнірської та повстанської пісень:

1. Бідний вояк мислить собі: **треба умирати, Не від меча, то від кулі**, страшної гармати
(«Ой були ми на урльопі», зап. 1899 року) [23, с. 144];

2. Чуєш, жінко, синок наш рідненький,
Вже на фронті **від кулі помер**.
(«Та й нащо мене мати породила», зап. 1990 року) [19, с. 187].

В епічних творах кінця XIX ст. народна експлікація форм війни все ще співвіднесена з архаїчними військовими атрибутами, такими як «меч» і «порох» («Война – се бачете таке... ціла битва! [...] Воюються мечем та порохом» [5, с. 111]). Крім того, куля як стійкий метафоричний образ, все частіше виражає асоціативний зв'язок «куля = тотальна смерть», що в українському фольклорі посилюється формулою прокляття «Бодай го в війні *перша кулі* не минула», часто інкорпорованого в зміст фронткових пісень та оповідань Першої світової війни [30]. У польських піснях початку XX ст. бачимо синонімічні пари, наприклад, в уланській пісні фігурує образ «першого вогню», що злютований у формулу з образом кулі, яка важко ранив: «*Gdy pojechał do ognia pierwszego, / padła kula ji raniła jego*» [30, s. 308], а в популярній історичній пісні про виїзд до Боснії, що має варіанти, актуалізовано образ «першої» кулі («*Ta pierwsza kula, ta z karabina, / skróci mnie życie, dziewczyno miła*» [31, s. 184]).

Слово «куля», вжите у формі множини (укр. *кулі* грають, свищуть; пол. *kule świszczą*), набуває додаткового значення, за яким «кулі = причина масової загибелі людей». Наприклад, відома давня історична пісня «Чорна рілля ізорана ще й *кулями засіяна*», у новочасних записках, як правило, містить заміну «... і *трупами засіяна*, гей, гей» (с. Кривня, Ро-

гатинського р-ну ІФ; с. Тишківці, Городенківського р-ну ІФ) [1, арк. 3; 2, арк. 117], що увиразнює семантичну діяду «куля = трупи» (пол. партизанська: «*A gdy kula wroga śwista i na ziemię pada trup, nawet matka sie nie dowie, gdzie jej syna w lesie grób*» [31, s. 200]).

У польській та українській пісенності головна частина набою вогнепальної зброї має низку типових атрибутивних констант (укр. *гостра, дрібні, гарматні*; пол. *rozpalona, mała*), з яких переважають оціночні епітети (укр. *ворожая* [21, с. 274]; пол. *zimna* [30, s. 274]). Завдяки іншим означенням кулі, таким як «германська», «московська», «французькі», фольклорний концепт «війна» в українських творах дістає етнічну маркованість: «а *французькі* кулі як органи грають» [23, с. 138], «від куль *московських* ся сокотити» [21, с. 408]. Важливо, що при зіставленні різних текстів можна побачити семантичні протилежності в образі, де куля «чужа» – «своя», «вбиває» – «не бере», а також присутні нюанси в етностереотипізації, за якими для одних куля – це беззаперечний носій зла (смерті), як в стрілецьких піснях («*A ворожа остра куля, / Грудь її пробила*» [21, с. 329]; «*Буйну головку куля прошила, / Червона кровця личко умила*» [21, с. 408]):

Десь мого сина з війни нема,
Десь-го забила *гостра* куля.
Десь-го забила *гостра* куля,
Десь присипала сира земля [21, с. 380],

для інших – знаком зухвалості та жорстокої бравади, як у російській історичній пісні:

У России войска много,
Русский любит воевать,
Угостит *свинцовой пулей*,
На закуску – стальной штык [4].

У творах, що відображають політичні складники світових війн, які спонукали до національно-визвольної боротьби обидва народи, картина війни представлена двома відмінними між собою сюжетними лініями воєнного буття. Один спосіб полягає у вербалізації героїчних історій, де ліро-епічний герой вступає в смертельний двобій з ворогом, а другий – елегійний, відображає стосунки із родиною, важку та сумну долю жовнірську. Тому розглянемо це на прикладі опозиційної пари *ворог – мати*.

Концепти «ворог – мати». В українському пісенному фольклорі структуру концепту «ворог» формує парадигма зі збірних понять (*москаль, поляк, лях, маляр, гонвед, німець, фашист*). Вербалізація ядерного слова (*ворог*, вар. *воріженьки*) в пісенних творах відбувається через давні фольклорні формули (прокляття, молитви) й нові двочлени, серед яких переважають атрибутивні константи. Опорними словами, що містять основну інформацію про типізований збірний образ завойовника, який насилує, виганяє з хати, вбиває, є континуум постійних та метафоричних епітетів (*страшний, дикий, проклятий, лютий, скажений, тиран, тяженький, найтяжчий, кат*). Рідше використано колористичну символіку, яка більше співвідноситься із політонімами (*комуністи, фашисти, більшовицька голота*) та їхніми метонімічними еквівалентами (*червоні кати, чорні круки, червона мітла*) [12]. У польських текстах образ ворога (*wróg*) також дуже різний. Він може мати політично-етнічне маркування (*prusacy, niemiec, szwab, germani, moskal, bolszewik*), або ж зневажливе забарвлення, як у стереотипах росіян (*russy wojownicy*) та українців (*banderowiec, rezun*). У давніших історичних піснях ворог є об'єктом віддзеркалення польського героїства («*Poliak... wroga o życie nie prosi*» [30, s. 284]), інколи перебільшеного («*Ja się bolszewika nie boje, (2) / tam ja ostryj bagnecik, zakolie*» [30, s. 284]). Скажімо в легіоністській пісні ворог представлений слабким

противником, не здатним вселити страх і зламати військовий дух («*Dymem straszny nam Moskali, w bitwie tu i tam, // Moskal kule w kieszeń łapie, taki głupi cham*» [26, s. 117]). Фольклорна традиція підтримує цю лінію в партизанських новотворах – «*nie zniszczy więc nas żaden wróg i nikt nas nie rozbije*» [31, s. 198]. Подібно до українських повстанських пісень та хронік, де фігурує образ «москаля-ката»², з яким вступає в смертельний двобій молодий стрілець, у польських піснях часу Другої світової війни, змальовано постать героя-жовніра й офіцера, який, за Яніною Шиманською, «б'ється до останньої краплі крові з переважаючими силами ворога» [31, s. 178]. У партизанських, остарбайтерівських піснях та окупаційних хроніках портрет німців є гостро негативним (укр. «*Бо німець-кат той запеклий*» [20, с. 252]; пол. *łotry hitlerowski, niemiecki świnię, wrogi przekłęty, tyrany*), вони дістають однотипне експресивне окреслення та вираз ненависті (у мотивах «помсти», «відплати»). Фашисти представлені передусім як жорстокі карателі, які відправляють цивільних до Третього Райху на примусові роботи, знищують цілі родини, спалюють села. Як зазначає мовознавець Казімеж Длугош, натуралістичний, кривавий і жахливий образ війни в польському фольклорі описаний простою, з пронизливою докладністю і конкретністю описів мовою свідка [27, s. 178].

Загалом мотиви опору завойовникові є найбільш поширені у творах Другої світової війни, де члени родини бійця, особливо жіночі персонажі (мати, сестра, кохана), виливають свою глибоку тугу та печаль за сином (братом, коханим), є типовими і в українських, і в польських піснях (укр. «Там не одна стара мати сина ся позбула»; пол. «*Nijedna matuleńka, Nijedna matuleńka o syna płakała*» [30, s. 274]). Образ матері (укр. *стара* мати, *ненька*; пол. *matka*) є центральним у рекрутських і жовнірських піснях (нерідко ще в архаїчній формі матері-землі – «*nas matka ziemia do siebie przytuli*» [30, s. 274]), а та-

кож у повстанських, партизанських піснях. У них однаково оспівана її жертвовність і біль прощання, відвага та сила пророчих знань (укр. «Ой *відправляла* мати **свого сина** до цісаря на війну» [2, арк. 115], пол. «*Znow matka zegná syna swojego / i ze łzo w oku towi do niego: / synu, mój synu, ty moje dziecie, / nigdy nie ujrze cie na tym świecie*» [31, s. 185]). Викликають однакове захоплення й повагу українська мати, яка, оплакуючи, шукає полеглого на полі смерті стрільця (балада «Виряджала мати сина під Крути до бою» [21, с. 461-463]), та польська мати, котра своїм тілом закриває малу дитину перед жахом спалення (хроніка *Wybil zegar w nosy dwunastą godzinę* про трагедію села Міхнове [30, s. 358-359]), формуючи семантичну антитезу жорстокості ворога.

Концепти «віра – жертва». Необхідно зазначити, що концепт «війна» включає також компоненти християнсько-релігійного досвіду людини та її традиційного життя. В українських піснях періоду Першої світової війни він проявляється через мотиви «війна = *не Боже діло*», та введення в структуру апелятивів біблійних персонажів святого Миколая, Божої Матері, Господа. Натомість у польських творах бачимо оригінальні мотиви: «смерть = життя з ключником (св. Петром)», «звертання про порятунок до святого Йосипа», «мир = *Божа воля*». За народними уявленнями, Господь сприяє завершенню «війни = *пекла*» («*Powstalo tam istne piekło*» [30, s. 361]), він же уділяє долю жовніра (солдата, улана), щастя якого фатально визначене. Порівняймо український та польський варіанти пісень про Першу світову війну, де ці мотиви домінують:

В війні нема перебору,
Бідний чи багатий,
На кого Бог зішле кулю,
Мусить умирати.
(«Ой в неділю ранесенько сонце ся мінило»,
зап. 1916 року) [8, с. 2];

Boże, ach Boże, uspokój wojnę,
 Żeby rodziny były spokojne.
 (Szcześliwa Polsko, coś doczekała, зап. 1977 року)
 [30, s. 416].

Ті ж змістові елементи спостерігаємо в піснях Другої світової війни, зокрема партизанських, окупаційних: «**Jeśli z woli Boga od kuli zginiemy, / będziemy w niebie z klucznikiem żyć**» [30, s. 357]; «**a lotem kuli kieruje zbawca Bog**» [30, s. 372].

Рудименти давнього міфопоетичного мислення проявляються в асоціаціях «війна = жертва», «війна = жниво», що кореспондують із архаїчними когнітивними моделями, які добре збереглися в слов'янській жнивварській пісенності в структурі *життя – страждання – смерть* [25, с. 71–72], відображаючи також, на думку білоруського дослідника Уладзіміра Лобача, «ідею повного знищення» [14, с. 70]. У необрядових творах головне метафоричне навантаження «жертви» несе символічний образ крові *проливої* чи *випитої* на полі бою, що співвіднесене із спільнослов'янською метафоричною парадигмою «війна = битва = весілля = бенкет», як наприклад, у польській повстанській (*powstańcza*) пісні:

*Nie spieszę do dziew, do dziew,
 ja spieszę na gody,
 czerwone pić miody,
 żołnierską lać krew* [30, s. 192],

чи в стрілецькій пісні:

Бились, бились вголос хлопці – крові по коліна, крові по коліна,
Напиймося вражой крові та і замість вина [21, с. 366].

Образ крові здебільшого посилений чи замінений епітетом кольору «червона» («Потече, потече *кров червена*, / Из личка, из бочка, / Из рамена» [17, с. 406]). Він може бути виражений за-

гальнофольклорним епічним означенням «*кривавий*» у низці двочленів (укр. **кривавий** хліб, **криваві** сльози, **криваві** ріки, **кривавая** дороженька; пол. *boj krwawy, krwawa ręka, krwawy znój, krwawy łup, skrwawiona skroń*), які є типовими семантичними одиницями концепту «війна». В українському поетичному словнику цей образ може входити в конструкцію формули «*бредуть у крові по коліна*», поширеної в закарпатських творах про цісарські війни XIX ст., на що слушно звертає увагу дослідниця фольклору українсько-угорського порубіжжя Леся Мушкетик [16, с. 357]. Ця яскрава художня константа фігурує також у новотворах (піснях і переказах) про Карпатську Україну 1939 року [13, с. 348-349]. Тут, а також в інших жанрово-тематичних групах творів про національну боротьбу лексема «кров» з'являється в різних конструкціях, виповнюючи ресурсами фразеології усю розмаїту палітру народнопоетичної уяви: від опису реалістичних картин («*Найшла вояченька у крові лежати*») до метафоричних зворотів (укр. «А Карпатська **Україна потоплена в крові**»; пол. «*Tysiąc dziewięćset szesnasty **roczek cały krwią oblany***» [31, s. 184]). Поширеними є також гіперболічні порівняння, які утворюють аналогію «кров як ріка (море)» не тільки за подібністю руху «пливе» (укр. «Сила трупів там лягла і **кров свою пролила / Кров лилася там рікою**»; пол. «*krw sie lieje z ran*» [30, s. 302], «*jaka straszna krew się leje*» [30, s. 360]), але й у формі перифразу, відображаючи також тотожність за ситуацією (*брести, стояти по коліна в крові*), за способом дії (кров = *ріка*, що впадає в море):

А кров з войска виступає, **як вода із моря?**

Подивитси бідний жовняр – вся земля червона.

(«Рік дев'ятьсот чотирнайцять був дуже тяженький», зап. 1918 року) [20, с. 184];

*Krew sie będz'ie liala **jak woda z dunaju,***

już ja więcej nie wróćę do polskiego kraju.

(*Przyszło ci nam, przyszło pismo od Hallera*, зап. 1979 року) [31, s. 186].

Жанрово-стилістичною особливістю фольклорних новотворів є активні звороти «залитий (-а) кров'ю» (пол. «*Ojcowie z synami / leżą już pobici, / Ziemia **krwią** zalana, / wioska w ogniu świeci*» [30, s. 362]), «скупаний», «сполочений, -а» в крові («Білим тілом зволожена / І **кровцею** сплосчена» [3, арк. 57]). Змінюється їхнє семантичне навантаження, оскільки увиразнюється не тільки заперечне порівняння «кров = не вода», імпліцитно представлене формами дієслів «лити», «текти» («А котрі на фронті – *кровцю проливають*»), але й нові конотації. Найбільше наголошується сема «жорстока», яка реалізується в текстах через відображення типових наслідків світових війн, викликаних масовими важкими пораненнями, каліцтвами, смертями від нестачі крові («Кров гаряча з рани / струмком витікає, / І **ніхто не бачить**, / тільки смерть страшна» [19, с. 192]) чи фізичного болю («*żał mi umierać, lecz z **bólu** muszę*» [30, s. 417]). Оригінальним способом типізації нового образу бійця-жертви та символізації безіменної могили є семантична пара «пролита кров = маркер вітчизни». Порівняймо схожі в смисловому плані та різні за формою вислову фрагменти пісень часів Другої світової війни:

українська повстанська пісня:

Лежиш ти, наш товариш,
Січовик молодий,
Лежиш ти **весь облитий кров'ю**,
з розбитими грудьми.

Лежиш ти, наш товариш,
Січовик молодий,
Ми тебе чесно поховаєм,
А завтра підем в бій.
(зап. 8.07.2014, с. Стриганці Тисменицького р-ну ІФ)
[3, арк. 174];

польська партизанська пісня:

*W sierpniowy skwar, spiekoty i pożogi
rzucił nas los na **krwawy życia znój**.*

***I tylko trupy znaczą nasze drogi,**
my, ludzie leśni, mała garstka nasz.*

*nie znamy nazwisk swej ojczyzny,
ojczyzna nasza – życia krwawy znój.*

*imiona nasze – **krew i nasze blizny,**
nasz kraj jedynty to beztroska pieśń [31, s. 200].*

Крім згаданої вище формули «кров по коліна» (пол. «*Tam na wojnie pięknie chodzą /po kolianka we krwi brodzą*» [30, s. 385]), польські та українські пісні нового часу мають паралелі в цілій низці інших традиційних *loci communes*: формули «невизначеного» числа (укр. «Летит ворон з чужих сторони, на калині кричє, / Не **одна мати** стара за синочком плаче» [21, с. 340], пол. «*Tam **nie jedna matka** płacze, na grób syna pada*» [31, s. 197]), часу (укр. «**Може, за рочок, може, за чотири** / Станем обоє під вінець» [21, с. 478], пол. «*Ja za roczek, za dwa, / Ja za roczek, za dwa, / Powrócę do ciebie*» [30, s. 302]), відсутності («**Ніхто** за ним **не затужить**, / **Ніхто** за ним **не заплаче**» [2, арк. 253]; пол. «***I nikt** tu po nim **nie płacze** / **nikt nie zalewa sie łzami***» [30, s. 311]). Типологічно подібними є сюжетні ходи в піснях, де передані взаємини дівчини та вояка, зокрема в мотивемі «Прощання», розкритій через мотиви «загадування майбутнього» і «пригадування», наприклад, у повстанській адаптації стрілецької пісні:

Подав рученьку: «Бувай здорова» –
А в її слези потекли.

«Не плач, дівчино, та й не журися,
Може, поверну ще колись.

А, **може, згину** в бою від кулі,
А ти мене не спом'янеш,
 Не плач, дівчино, та й не журися,
 Лиш щиро Богу помолись» [21, с. 352],

та в рекрутській пісні:

*Ja do wojska odjeżdżać już musze,
 Musze walczyć za kochany kraj,
 Może zginie, a może powróce,
 Ty, dziewczyno, o mnie pamiętaj* [30, s. 283].

Цікавими, з погляду кодування у фольклорі морально-етичних засад буття людини та непорушних канонів побратимства на війні, вважаємо синтаксичні конструкції, де в коротких, але драматично напружених діалогах, висловлено прохання смертельно пораненого українського жовніра (повстанця) полегшити кончину або ж благання польського партизана про порятунок, порівняймо:

Один лежить в тяжких ранах, без обох ніг – другий, третій кличе товариша: «Добий мене, друже».
 – Ой товаришу, мій брате, як тебе вбивати?
 За тобою вдома плаче отець, стара мати.

– Ой товаришу, повстанче, молодий козаче, –
 Згинемо за Україну, бо сирота плаче.
 («Свищуть кулі, гострі кулі», зап. 1990 року) [19, с. 187];

Mój kolega jest raniony,
 Ma obcięte nogi dwie,
 Leży, jęczy pokrwawiony,
 Woła: **Bracie, ratuj mie.**
 (Czemu płaczesz, ty, żołnierzu, зап. 1979 року) [30, s. 352].

Фольклорні твори, що описують типові події світових війн, відображають складні, а часто трагічні моменти

екзистенційного вибору християнина, зокрема в питанні фронтової евтаназії. Прагнучи уникнути неприязельського полону, польський легіоніст чи партизан так само, як український січовий стрілець і повстанець, на відміну від жовнів і рекрутів цісарського чи царського війська, свідомо жертвують життям заради національної свободи-волі:

*I poszliśmy w ten ciemny las,
Gdzie na nas śmierć czekała,
Tam trzeba było równo stać,
**I za ojczyznę trupem paść,
Bo tego Polska chciała***
(*Raz w ciemną noc, gdy spałem już*, зап. 1975 року) [30,
s. 336];

Один син в Сибірі,
другий – у Берліні,
Третий пішов у партизани,
Щоб служити Україні.
(«Чи чули ви, люди, про тую новину», зап.
6.07.2014 р., с. Сокирчин Тлумацького р-ну ІФ) [3,
арк. 116].

У цих творах проявляється ще одна важливий складник розуміння жертвовної посвяти й смерті, пов'язаний із ключовою категорією модерного часу – з нацією. За останні два століття в період розвитку багатьох європейських націй як «міцних організованих товариств» (за Б. Андерсоном) важливим аспектом буття став складний взаємозв'язок смерті та вбивства, адже саме в цей період «почуття братерської єдності змушувало мільйони й мільйони людей не так убивати, як іти на смерть заради таких уявлених витворів» як нація [6, с. 335]. Вважаємо, що думка англійського історика є дуже важливою в контексті фольклористичних досліджень, адже в новітньому фольклорі, крім архаїчних уявлень, що трапляються в тради-

ційних текстах поховального оплакування, фігурують також ідеологеми. Відображаючи особливості національно-визвольної боротьби ХХ ст., вони активно задіяні в лексиконі української та польської воєнно-патріотичної пісенності, яка наснажена мотивами екзистенційного опору.

У **висновках** зазначимо, що проаналізовані концепти *життя – смерть, ворог – мати, віра – жертва* є одними з головних механізмів об'єктивізації в народній пам'яті українців та поляків драматичного образу світових війн ХХ ст. Як когнітивні моделі вони закріпили в сучасній усній народнопісенній традиції патерни загальнолюдських взаємовідносин, які ґрунтуються на почуттях (любові і ненависті, милосердя й жорстокості) та діях (усвідомленої жертвовності й християнської віри). Глибше вивчення цих засадничих аспектів філософії буття на прикладі фольклору слов'ян першої половини ХХ ст. має дослідницьку перспективу.

ПРИМІТКИ

¹ Тут і далі скорочення слід розшифровувати: ІФ – Івано-Франківська обл., укр. – українська, пол. – польська, вар. – варіант.

² Більше про це в нашій студії «Фольклорний образ ворога – “москаля” та його семантична парадигма (на матеріалі новотворів першої половини ХХ ст.)» // Міфологія і фольклор. – 2017. – № 1–2.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Інституту народознавства НАН України (далі – ІН НАНУ), ф. 1, оп. 2, од. зб. 641, 310 арк. (Кузьменко О. Фольклорно-етнографічні записи з Опілля; Рогатинський р-н Івано-Франківської обл., липень 2012 р.).

2. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 731, 320 арк. (Кузьменко О. Фольклорно-етнографічні записи з Покуття; Коломийський, Тлумацький,

Городенківський, Снятинський р-ни Івано-Франківської обл., липень 2013 р.).

3. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 766, 220 арк. (Кузьменко О. Фольклорно-етнографічні записи з Покуття; Тлумацький, Тисменицький р-ни Івано-Франківської обл., липень 2014 р.).

4. *Азбелев С.* Песни русских солдат Великой войны [Электронный ресурс] // *Монархист*. – 2016. – Режим доступа : <http://monarhist.info/newspaper/article/86/2643>.

5. *Александров В. С.* Про войну і про те, с чого вона буває (З народних вуст) // *Складка*. – Харків, 1893. – № 2. – С. 111–116.

6. *Андерсон Б.* Уявлена спільнота // *Націоналізм: теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера* : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. (перероб. і допов.). – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 333–342.

7. *Арвес Ф.* Человек перед лицом смерти / [пер. с фр. В. К. Ронина, под. общ. ред. С. В. Оболенской]. – Москва : Прогресс-Академия, 1992. – 528 с.

8. *Бабюк А.* Народні воєнні пісні / А. Бабюк // *Свобода: політична, просвітна і господарська часопись*. – Львів, 1916. – Ч. 43 (21 жовтня). – С. 2.

9. *Вахніна Л. К.* Сучасне бачення польсько-білорусько-українського пограниччя // *Слов'янський світ*. – 2010. – Вип. 8. – С. 179–193.

10. *Жайворонок В.* Смерть // *Знаки української етнокультури* : словник-довідник. – Київ : Довіра, 2006. – С. 553–555.

11. *Кирчів Р.* Двадцять століття в українському фольклорі / Роман Кирчів. – Львів : ІН НАН України, 2010. – 533 с.

12. *Кузьменко О.* Концепт «Ворог» в інтерпретаційній парадигмі фольклору ХХ століття // *Народознавчі зошити*. – 2017. – № 5 (137). – С. 1086–1096.

13. *Кузьменко О.* Фольклорний портрет героя-січовика Карпатської України: трагічна екзистенція та концептуальні форми її вираження // *Народознавчі зошити*. – 2016. – № 2. – С. 341–351.

14. *Лобач У.* Феномен вайны ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў // *Беларускі фальклор: Матэрыялы і даследаванні* : зб. навук. прац / ЦДБКМЛ Філіял «Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы»; пад рэд.: А. М. Антропаў [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – Вып. 1. – С. 58–90.

15. *Микитенко О.* Балканослов'янський текст поховального оплакування: прагматика, семантика, етнопоетика / О. Микитенко. – Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2010. – 422 с.

16. *Мушкетик Л.* Фольклор українсько-угорського порубіжжя / Л. Мушкетик. – Київ : Укр. письменник, 2013. – 494 с.

17. Народні пісні з Галицької Лемківщини : тексти й мелодії / [збір., упоряд. і поясн. Ф. Колесса] // Етнографічний збірник. – Львів, 1929. – Т. 39–40. – 466 с.

18. Пазабрадавая паэзія / А. І. Гурскі, Г. А. Пятроўская, Л. М. Салавей ; навук. ред. А. С. Фядосік. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – 564 с. (Жанры, віды, паэтыка; Кн. 3).

19. Пісні УПА / упоряд., ред. і автор передм. З. Лавришин // Літопис Української повстанської армії. – Торонто ; Львів : Спільне українсько-канадське підприємство «Літопис УПА», 1996 ; 1997. – Т. 25. – 555 с.

20. Співанки-хроніки. Новини / упоряд., автор вступ. ст. О. І. Дей (тексти), С. Й. Грица (мелодії). – Київ : Наукова думка, 1972. – 560 с.

21. Стрілецькі пісні / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. – Львів : ІН НАН України, 2005. – 639 с.

22. *Толстая С. М.* Смерть // Славянские древности : этнолингвистический словарь / под. общ. ред. Н. И. Толстого. – Т. 5. – Москва : Международные отношения, 2012. – С. 58–71.

23. Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка / упоряд., вступ. ст. та прим. М. Яценка. – Київ : Музична Україна, 1971. – 323 с.

24. *Химка І.-П.* Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології / Іван-Павло Химка // Україна модерна. – 2001. – № 6. – С. 7–24.

25. *Чебанюк О. Ю.* Сюжетотвірна функція концепів життя – страждання – смерть у жнивварських піснях слов'ян // Слов'янський світ. – 2010. – Вип.8. – С. 65–73.

26. A gdy na wojenkę szli ojczyźnie służyć: Pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918: Antologia / opracował A. Roliński. – Wyd. 2. – Kraków: “Księgarnia Akademicka”, 1996. – 528 s.

27. *Długosz K.* Językowe obraz wojny w inskrypcjach nagrobnych i pieśniach ludowych // Etnolingwistyka. – 1998. – № 10 /11. – S. 169–192.

28. *Kuzmenko O.* Poetics of Dramatic Existence in the Folk Prose about World War I: Local Folklore or /and Mechanism of Collective Structuring of Experience / Oksana Kuzmenko // Studia Metodologica [Ternopil' Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University; Jan Kochanowski University in Kelce]. – Issue 41, Summer 2015. – P. 85–92.

29. *Łysiak W.* Powstanie 1848 roku w folklorze mieszkańców Wielkopolski // Lud. – 1991. – Т. 74. – S. 55–69.

30. Polska pieśń i muzyka ludowa : źródła i materiały. –Lubelskie. – Część 3. Teksty pieśni powszechnie / red. tomu J. Bartmiński. – Lublin : In-t sztuki PAN ; Un-tM. Curie-Skłodowskiej ; Wyd-wo POLIHYMNIA, 2011. – T. 4. – 681 s.
31. Polska pieśń i muzyka ludowa : źródła i materiały. –Podlasie. – Część 2. Pieśni teksty sytuacyjne / naukowe opracowanie części tekstowych: J. Szymańska ; pod. red. L. Bielawskiego. – Warszawa : In-t sztuki PAN, 2012. – T. 5. – 706 s.
32. Slovenske ljudske pesmi: ljubezenske in druge lirske / pesme izbral M. Terseglav. – Ljubljana : DZS, 2004. – 183 s.
33. Szymańska J. Pieśni historyczne i patriotyczne / J. Szymańska // Polska pieśń i muzyka ludowa : źródła i materiały. –Podlasie. – Część 2. Pieśni teksty sytuacyjne / naukowe opracowanie części tekstowych : J. Szymańska; pod. red. L. Bielawskiego. – Warszawa : In-t sztuki PAN, 2012. – T. 5. –S. 172–180.
34. Wasiuta S. Zbiorowa narracja o wojnie zawarta w lubelskich pieśniach żołnierskich i wojennych // Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych / red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, M. Szumiło, J. Kłapcia. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014. – S. 299–316.

SUMMARY

Semantic characteristics of the war image in Ukrainian and Polish folklore songs are considered in the article. It is mentioned, that within the Slavonic folklore, the songs reception of the war hard times and human participation in the battles is reflected in old recruits', zhovnirs' and soldiers' songs. However, one of the brightest pages is represented with the folklore of the first half of the XX century (Ukrainian striletski (rifle) and Polish legionists songs of the period of World War I, historical ballads, partisan and insurgent chronicles, Polish *occupation* and Ukrainian songs of the *laborers from a foreign country* from World War II).

The authoress has considered the parallel of concepts *life – death* mainly by the way of example of *Warrior's Death* theme (death of an uhlan, a zhovnir, a rifleman, an insurgent, a partisan, a captive). In old recruits', zhovnirs', uhlan's songs it is expressed metaphorically (death-sleep), through symbolic signs, spatial images (a lonely grave, Josaphat's valley), via messengers-mediators (a horse, a cuckoo, a raven), an anthropomorphic image of a woman, who will *give a kiss* or who is *raising* a bloody tribute. In new works the *hero is perishing* motif is

showed mostly through the predicates directly, that makes the semantic pair *war = murderer* more clear and evident. A bullet is considered as a typical military image, which personifies death. Its meaning contains the semes *new weapon, a cause of people mass death*. The authoress proves that semantic oppositions have been revealed while the comparison. They are based on mental peculiarities of two nations. For one of them a bullet is an absolute bearer of the evil (death), while for the others it is a sign of boldness and cruel bravado. Within the pair *enemy – mother* the authoress analyzes an important information about the typified folklore image of occupants with various ethnic origin, which coincides with two types (moskali (Muscovites), German fascists). They are specified with the help of constant and metaphoric epithets. It is pointed out that in the Polish texts the image of an enemy can be politically and ethnically marked or it can have a pejorative coloring. It is an object of Polish heroism and adamantine spirit reflection. The songs of the World War II period are of the same type. The fascists are presented as cruel chastisers, who send to forced labours, demolish families, burn villages. The image of mother forms a semantic antithesis for the cruel enemy. It is an analogous one in the ways of self-sacrifice, courage and maternal suffering presentation. The authoress affirms that the *war* concept includes the elements of Christian and religious experience of a person. It is shown in the pair of *faith – victim* concepts. A symbolic image of blood, which have been shed or drunk at the battle field, bears the main metaphoric meaning of the *victim*. This image may be a part of the formula construction *they are shambling forward in blood up to their knees* in Ukrainian and Polish dictionaries of poetic expressions. The semantic pair *shed blood = motherland marker* is considered to be an original way of a new image of a fighter-victim typification and a symbolization of a nameless grave.

It is affirmed in the conclusions that the concepts *life – death, enemy – mother, faith – sacrifice* are considered among the main mechanisms of the dramatic image of the XX century world wars objectivizing in the national memory of Ukrainians and Poles. Serving as cognitive models, they have appointed the patterns of relations common to mankind, based on feelings (love and hatred, charity and cruelty) and actions (comprehended self-sacrifice and Christian faith) to the contemporary folk song tradition.

Keywords: folklore, text, Ukrainian, Polish, works about war, song, motif, image, concepts.